משה אונא

אורח צדקה בקבוצה

"בארח־צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט"
(משלי ח, כ)

בימים רחוקים, מלפני עשרים־שלושים שנה ויותר, עלתה שאלת קיום מצוַת צדקה בקבוצה מדי פעם על הפרק בקיבוץ הדתי. וזכור לטוב משה בן־צבי מקבוצת סעד שנזקק כמה פעמים לענין. הדבר השתנה בשנים האחרונות. מאז הופעת מפתח העניינים של "עמודים" בשנת תשכ"ט לא נרשמה עוד "צדקה" בין הערכים. שמא דבר זה מצביע על משהו עמוק יותר, וכסימן חיצוני לבעיה פנימית של הקיבוץ הדתי. צריך הוא לעורר מחשבותינו?

ואכן, פרט למסה החשובה של הרב שלמה אבינר "מצוות צדקה בקבוצה" ("עמודים" 368, עמ' 344) כמעט שאינך מוצא דבר על נושא זה בפירסומיו של הקיבוץ הדתי. יכולות להיות לזה שתי סיבות: האחת שיש הרגשה שהמצב השתפר, ערים יותר למצוה, נותנים יותר צדקה בקבוצות, פחתה ההרגשה הלא־טובה שחסרים אנו דבר חשוב בתחום זה של יחסי אנוש. גם תיתכן סיבה שנייה, שנתקהו חושינו ואין אנו ערים עוד למלוא המשקל שיש למצוה זו בשביל הקבוצה הדתית דווקא.

ה־**raison d'être (תכלית הקיום) של הקבוצה מנקודת מבט של** ההלכה־הדורשת־מימושה־בחיים היא בכך, שהקבוצה באה להדגיש ולרומם ולהעמיד במרכזה את המצוות שבין אדם לחברו, ומצוות אלה אינן תופסות את המקום הראוי להן במערכת המצוות שהציבור הדתי רואה בהן ביטוי סגולי לעצמו (לא על־פי הערך כמצוה ששיוו להן ולא על־פי התודעה שהקנו לאדם כמקיים מצוות). בניגוד למצוות שבין אדם למקום הנותנות את הגושפנקא המוכרת מצד כולם, שהמקיָם שייך לציבור שומרי המצוות. **ועוד דבר נטלה על עצמה הקבוצה הדתית: להחזיר לקדמותם את תפקידי הציבור, "הקהל", במערכת ההלכה המיושמת.**

שני עניינים אלה, קיום המצוות שבין אדם לחברו, ומתן משמעות הלכית לחיי

החברה אינם מטופחים כראוי בקיבוץ הדתי, אם לדבר בלשון המעטה. גם אצלנו הועלו המצוות שבין אדם למקום לדרגה שהיא כאילו מעל לדרגת המצוות שבין אדם לחברו. אחה אף חש בהלכי־רוח, כאילו יש צורך להפוך את המצוות החברתיות למצוות שבין אדם למקום, כדי שיקבלו את ה"לגיטימאציה" המלאה כמצוות מן התורה! כיצד ניתן לוודא שאמנם זה המצב? על־פי קנה־המידה בו מודדים קיום המצוות. היחס הרצוי של האדם למצוות שבין אדם למקום נמדד לפי הדקדוק בקיומן שהוא נוקט (אין לנו קנה־מידה ל"שמחה־של־מצוה", ואף "הידור מצוה" עשוי לשמשנו כקנה־מידה רק לגבי מצוות מסויימות). קנה־המידה היאה למצוות שבין אדם לחברו הוא, אם קיומן עונה לצרכיו של האדם ויביא לידי יחסים מתוקנים בין בני־אדם. למעשה נוהגים על פי רוב להשתמש בקנה־המידה הראשון גם לגבי האחרונות.

הקיבוץ הדתי אינו מודע לזיקה המיוחדת שצריכה להיות לו על־פי מהותו לשני עניינים אלה: מצות צדקה כמצוה ייצוגית בדברים שבין אדם לחברו ומעמדו של "הקהל". אם הקיבוץ יחפוץ שהוויתו תהיה בעלת משמעות כתרומה לחיי הנצח של העם היהודי, עליו לעיין היטב בסוגיות אלה ולהוציא מסקנות הלכה למעשה (דיון זה מוקדש רק לתחום האחד, למצות צדקה).

מצות הצדקה מהי? לכאורה פירושה: מתן ממון לנצרך. תחומה מוגבל וכאילו מצומצם, לעומת מצות גמילות חסדים המסועפת. וכך שנינו (סוכה מט, ע"ב): "תנו רבנן, בג' דברים גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה. צדקה בממונו, גמילות חסדים בין בגופו בין בממונו. צדקה לעניים גמילות חסדים בין לעניים בין לעשירים. צדקה לחיים גמילות חסדים בין לחיים בין למתים" (הגבול בין מצות צדקה וגמילות חסדים אינו ברור לחלוטין — ראה, למשל, ספר החינוך מצוה תמט).

אולם לא נרד לעומקה של מצוה זו ולא נמצה את תוכנה המלא, אם לא נראה אותה באספקלריה של הצירוף של שני מושגים, בה היא מופיעה תדיר. לגביהם מלמדת אותנו התורה במקומות רבים שהם שייכים ביחד כשני "תאומים": **צדקה ומשפט.** צירופם בא לבטא שעל־פי דעת התורה שניהם **ביחד** דרושים, כדי להשתית חברה אנושית על יסודות איתנים. "המלה צדקה — שורשה צד"ק ללמדך שמעשה הצדקה עניינו הוא לאשש את החברה על יסודות של צדק, כי כך ציווה עלינו צדיקו של עולם, ולא רק עניין של נדיבות לב בלבד" (י' קיל, במבוא לספר "באורח צדקה"). בדומה לכך ר' שמשון רפאל הירש: "צדקה — מעשה חסד המוטל כחובה". נראה לי שאם נבדוק אחרי כוונתו של צירוף זה, צדקה ומשפט, יתברר לנו, שצדקה במשמעה המקיף פירושה יצירת מערכת חברתית בה עוזרים בני־אדם אחד לזולתו תוך תחושת חובה, וכולם יחד לאלה הזקוקים לסעד.

כי כך ורק כך נוצר היסוד הבריא למשטר התורה ולקיום מצוותיה. **"צדקה ומשפט" — זוהי דרישה המופנית אלינו: להקים משטר חברתי תקין ("צדקה") ולשמור על משטר זה פן ייפגם ("משפט").**

כך מוסברת לנו המשמעות של ההדגשה המפליגה של מצות צדקה ע"י חז"ל. נזכיר רק אחדים מן הדברים הרבים שנאמרו לשבחה של צדקה. "שקולה צדקה כנגד כל המצוות" (בבא בתרא, ט). "א"ר אלעזר: גדול העושה צדקה יותר מכל הקרבנות" (סוכה מט). "ר' יהודה אומר: גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה" (ירושלמי, פאה, פ"א, ה"א). זה בוודאי גם ההסבר האמיתי לניסוח החגיגי והמרומם של הרמב"ם את המצוה (הל' מתנות עניים, פ"י, הלכה א). וזה לשונו: "חייבים אנו להזהר במצות צדקה יותר מכל מצוות עשה. שהצדקה סימן לצדיק זרע אברהם אבינו... ואין כסא ישראל מתכונן ודת אמת עומדת אלא בצדקה... ואין ישראל נגאלים אלא בצדקה...". כך מוסבר גם טעם "סולם העדיפויות" שהרמב"ם קובע.

תוך עיון במצות צדקה יתגלה לנו הפתח להבנה נכונה של הרעיון החברתי הסגולי של הקבוצה הדתית.

מדוע הצטמצם תוכן הצדקה בתודעת הציבור? מדוע ירדה המצוה מגדולתה והתגמדה עד שנעשתה לשם נדרף למתן נדבה לנצרך? מדוע משמעה איננו עוד תיקון החברה, כי אם טובת היחיד המקבל נדבה ממי שנותן משלו? קשה לדעת מה היו הסיבות שהביאו לשינוי זה. ייתכן שהמציאות הקשה של בני־אדם המתייסרים יום־יום בעניות וסבל תבעה התרכזות בפתרון בעיות "מזון וכסות". היה צורך לחזק את תוקפה של הפנייה לבעלי האמצעים על ידי ההסתמכות על מצות צדקה החשובה (המשמעות המקיפה של המצוה שימשה רקע מחייב לתביעה, להבטיח את צרכיהם של היחידים המשוועים לעזרה). נוכח המצב לא ניתן היה לקיים את המצוה במשמעותה המלאה.

ברם, בכך לא אבד למצות צדקה תוכנה החברתי הכולל. אולם הוא התערטל עד כדי כך, שבתודעת הציבור לא היה למצוה זו ולתיקון החברה ולא כלום. הדרך המקובלת, הנכונה כביכול, של קיום המצוה, נבעה **ממציאות חברתית מנוגדת** למציאות הקבוצה ואותה אכן ביטאה. ולכן התקשתה הקבוצה בקיום המצוה בדרך התואמת את המציאות הקיבוצית. הקשר בין האידיאל החברתי של הקבוצה ובין מצות צדקה נעשה לחברי הקבוצות בלתי ברור ואף נעלם מעיניהם במידה רבה. הם פסלו את קיום המצוה בדרך המקובלת של "מתן פרוטות" כביטוי של חברה שהקבוצה שוללת אותה מהותית. "נוהג זה (של "מתנה לעניים" בפורים) נוגד בפירוש לערכי היסוד של חברתנו הקיבוצית"... "לא נדבה מבקשים מאתנו אותם אנשים הרעבים ללחם — **אלא צדק**, ועבודה כדי לפרנס עצמם בכבוד"... "האם

("קופסת הנדבות") זוהי הדרך בה נראה לילדינו לקיים מצות צדקה?" (שאול בשיא: "על מגש הכסף", "עמודים" 169, עמ' 10). מצד שני הבינו שבלי זיקה בלתי אמצעית של היחיד למצוה, היא לא תבוא לידי ביטוי ולא תתממש במציאות הקיבוצית. הוצע, אפוא, לטפח את פעולות העזרה והסעד שייעשו על ידי החברים ועל ידי הקבוצה בעיירות הפיתוח, בחינת "גמילות חסד בגופו", במקום ה"צדקה בממונו". אחרים טענו שאם צדקה פירושה כמקובל מתן נדבות לנצרכים, אין דרך אחרת אלא זו. אל לנו "לעקור את המצוה"! "מגש כסף זה (של פורים) נועד לו תפקיד חינוכי נכבד עד מאוד... והיה כאשר ישאלך בנך: מה המגש הזה לכם? והסברת לו על משפחות מרובות ילדים בעיר בית שאן ובכל ערי הארץ, ואת בעיותיהן תפרש לו... וטוב שמגש הכסף מזכיר לנו זאת... יש ערך חינוכי רב אף לפעולה קטנה זו" (יצחק וייל, שם, עמ' 12). והבעיה בעינה עמדה; היא לא יכלה למצוא את פתרונה, כל זמן שיש זיהות בין מצות צדקה ומתן נדבות.

אי־הנוחות נשארה נחלתם של אלה שחשו את "טעם המצוה", שאיננו רק מילוי מחסורו של הנזקק. ואף לא בהבטחת תיפקודם התקין של מוסדות הציבור כגון בית כנסת ובית מדרש, ספריה ומרפאה, שבדרך כלל מקבלים לפחות חלק מן האמצעים להחזקתם מכספי צדקה. מה שחסר כדי שהמצוה תהא שלימה הוא: יצירת יחסים בין בני־אדם שעל ידם החברה, אליה משתייכים הנותן והמקבל — מתעלה. הסכומים הניתנים על ידי מוסדות הקבוצה למטרות צדקה, וכן אלה שיש לזקוף על חשבון צדקה, "מכסים" רק צד אחד של המצוה. החבר באופן אישי אינו משתתף בקיום המצוה. לכן היא יוצאת חסרה.

נעשה ניסיון **לזהות את סדרי החברה הקיבוצית עם מעלת הצדקה העליונה** של הרמב"ם. וזה לשון הרמב"ם (הלכות מתנות עניים, פרק י, הלכה ז): "...מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שֶׂמָך ונותן לו מתנה או הלוואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול...". לזה אומר צוריאל אדמנית ("עמודים", כרך יד, עמ' 294): "הנה למשל מצות צדקה שהיא החשובה ביותר בהלכה — ולה דרגות שונות. הנמוכה בהן — הצדקה שעושה העשיר כשהוא נותן משהו לעני. והגבוהה שבהן — שיתוף שעושה האדם עם חברו מתוך הנחה שעלול לקרות לו (לחברו) משהו רע (התרוששות וכדומה), והוא רוצה לעזור לו בטרם קרה הדבר. והרי לך תורת הקיבוץ על פי ההלכה — משום שהקיבוץ מבוסס כולו על השיתוף".

שמחה פרידמן ציטט (בהרצאה) לענין זה את דברי הגאון ר' יעקב עמדין, לאמור: "שיבחו חז"ל השיתוף בממון, באמרם (אבות פ"ה): 'שלי שלי ושלך שלך זו מדת סדום' — לתועלת מורגש לכל בר דעת, כי בלי ספק יתוקן הקיבוץ המדיני" (סידור "בית יעקב", בפירושו ל"מעמדות" תנד, א — למברג, תרס"ד).

ועוד לו דברים בנושא זה: "שבלי ספק היה דבר מועיל מאוד בתיקון קיבוץ המדיני אם היה כיס אחד לכולם. כי אז בטלה קנאה ושנאה מבני אדם. ולכן היו נמצאים בדורות קדמונים כיתות פרושים בישראל שכל נכסיהם היו בשותפות, אין לאחד זכות בשום קניין מהקניינים לעצמו יותר מחבריו, אלא כולם ניזונים מן האמצע" ("לחם שמים" לאבות, שם).

זהו, אפוא, רעיון שיש לו על מה לסמוך, והוא מקרב אותנו לשורשה של המצוה. אולם **מי שזאת דעתו, חייב לחתור בכל כוחו לכך, שאמנם חברי הקבוצה יהיו מודעים ל"אלמנט של צדקה" (שחפצים להביא לידי מימוש) בסדרי החברה הקיבוצית. בלי זה השיתוף הקיבוצי לא ייהפך לקיום מצות צדקה. הוא נשאר ויישאר — שיתוף כלכלי.**

הרב שלמה אבינר ("מצוות צדקה בקבוצה", "עמודים", כרך כד, עמ' 344) מצביע על ההבדל בין המעלה העליונה של הרמב"ם המדבר על אדם שנעשה עני, ואותו אַני בא להוציא מעניותו; לעומת "המשק הקיבוצי (ש)בנוי על כך שבכלל לא יתהווה מצב כזה של עניות. אין כאן שותפות **משקמת** עניות, אלא שותפות **מונעת** עניות כלל וכלל". (לכן) "צודקים החברים שרואים את עצם המבנה החברתי שלנו כדרך עילאית של צדקה". יוצא ש"הרשות נתונה", כדי שנגיע עד למצוה. אולם עדיין לא הגענו! "לפתחו של התא החברתי ועולם השוויון שאנו עמלים בקיומו רובצת הסכנה של צמצום ערכי הנפש והלב..." (מאיר שילוח, "קמחא דפסחא בקבוצה"; "עמודים", 168, עמ' 27).

כאן מתגלית הבעייתיות שבקיום מצוות בלי כוונה. אנו אמנם פוסקים "מצוות אינן צריכות כוונה", אבל נראה לי שיש להבדיל בין הצד ההלכתי הפורמאלי של קיום מצוה ובין הצד ה"פנימי", כלומר, מידת ההשפעה על האדם, על התנהגותו, על חייו, הבאה לו דרך קיום מצוות. היא פועלת רק אם יש לאדם כוונה "להחיות" את המצוה. ושמא יש הבדל בין המצות שבין אדם לחברו לבין המצוות שבין אדם למקום. כשאין בך התודעה שקיימת מצות הבורא, בכל אופן המעשה "היוצא דופן" שעשית בביצוע המצוה, עשוי להשאיר את רישומו עליך. מה שאין כך במצוות שבין אדם לחברו (אם אין בהן משהו מן "היציאה ממסלול השיגרה"). כזה נראה לי המצב בקבוצה בהגשימה את מצות צדקה על ידי עצם סדר־החיים שלה. עלינו **לרצות ולעמול** כדי שסווג סדרי החיים של הקבוצה בקטיגוריה של מצות צדקה המתגשמת אמנם יהיה אמיתי ויתגלה ככוח מעצב בחברתנו. כדי שיהיה ממש בהצהרתנו שקבוצה היא הדרגה העליונה של הצדקה על־פי הרמב"ם (ואף למעלה מזה), וכדי שהצהרה זו לא תהיה רק בחינת "דע מה שתשיב", מן הדין שתהא זו "מצוה שצריכה כוונה".

נראה לי שקיים סימן מובהק לחוסר הקשר בין השיתוף הקיבוצי ובין מצות

צדקה והוא היחס למותרות. לא שמעתי — פרט אצל יחידי סגולה — שלשאלת קיום מצות צדקה היה משקל כלשהו בוויכוחים ובהכרעות על נושאים כגון הקמת בנייני פאר, נסיעות לחו"ל, הזמנת מאות אורחים לחתונות וכדומה.

הכרחי שהשיתוף הקיבוצי יובן כקיום מצות צדקה כדי שישרה מרוח המצוה על היחיד ועל הציבור. נוצר כאן מצב פרדוכסאלי שדווקא הביצוע המושלם של המצוה ניתק את הקשר בין המצוה כמצוה ובין המציאות הבאה להגשימה. **הקבוצה חייבת לראות במצב זה אתגר** מרכזי אם לא עיקרי, הן בתחום התודעה הציבורית והפרטית והן בתחום החינוך בקבוצה הדתית.

אולם נראה לי שכל זמן שנדבר באופן כוללני על השיתוף הקיבוצי כעל דרכנו הסגולית בקיום מצות צדקה, לא יעלה בידינו להשיג מטרה זו שהצגנו כאן לפנינו. סדרי החיים היום־יומיים בקיבוץ יסתירו מעינינו את משמעותו האנושית, את שייכותו של השיתוף שאנו מקיימים בינינו לתחום המצוה. הדה־פרסונליזאציה אף של פעולות ושירותים בהן הגורם האנושי צריך להיות דומיננטי, שחדרה עמוק אל תוך המציאות שלנו, הביורוקראטיה שהשתרשה לצערנו ולבושתנו, המגרעות האנושיות, אלה שניתן לסלקן וכן אלה הבלתי נמנעות — כל אלה יוצרות חומה בינינו ובין המטרה שאך בקושי ובמאמץ רב ניתן להבקיע. והרי דווקא שייכות זו לתחום המצוה אנו מצווים להעלות על ראש תודעתנו הקיבוצית.

עלינו לשאול את עצמנו: כדי להגיע ליעד זה האם אין צורך שהקיבוץ יסמן לעצמו את דרכי מתן צדקה התואמות את אופיו החברתי ומבטאות את החברה הקיבוצית, ויפתח אותן? כשם שסימנה החברה המסורתית את דרכי הצדקה התואמות אותה ופיתחה אותן ואף נתנה להן לבוש של הלכות פסוקות, אולי כך על הקבוצה לפעול? ושמא עלינו למצוא דוגמה, כיצד לתקן את ביתנו, אצל הרמב"ם שקבע את "סולם הצדקה" על שמונה מעלותיו לאור הנתונים בקרב החברה בה הוא היה חי? הרמב"ם התכוון ללא ספק להציג לפנינו את המצבים השונים שהאדם מתנסה בהם, בניסוח שכל אדם יכול להבינו. על־ידי הבהרה זו של מה שנדרש ולמה שיש לשאוף ועל־ידי קביעת ערכו היחסי של המעשה לאור תביעת המצוה הראה לנו דרך ונתן בידינו אמצעי לחנך את עצמנו ל"אורח צדקה".

זה עשוי להיות מעשה רב — ל"תכנת" את "אורח הצדקה" של הקיבוץ הדתי! זה עניין בעל חשיבות רבה לקיבוץ כולו, ולכן על מזכירות הקיבוץ הדתי להעמידו על סדר יומה ולהבטיח טיפול ניאות בו. טיפול זה ידרוש הבנת מהות הקבוצה, לימוד צרכיה האנושיים והתעמקות בהם, השראה והתעלות — תוך תחושת אחריות. ישיבת הקיבוץ הדתי יכולה למלא בעניין זה תפקיד מרכזי על־ידי טיפוח של לימוד־המביא־לידי־מעשה. **כאן נוצרת בשביל הישיבה ההזדמנות להוכיח את המיוחד שבה הדרוש לה להצדיק ולהבטיח את קיומה ושגשוגה: להיות מוסד**

לימודי סגולי של החברה הקיבוצית, המפרה ומפתח את המחשבה הקיבוצית־דתית ומדריך מעשיה.

אולם גם אם נתעלה ו"נתקיף" את הבעיה החברתית־רוחנית והחינוכית שמעמידה לפנינו ההכרה שהקבוצה היא — וחייבת להיות! — המגשימה האידיאלית של מצות צדקה על ידי עצם המבנה החברתי שלה, עדיין נשאר תחום רחב השייך למצוה שיש להתיחס אליו בנפרד: תחולת המצוה מעבר לתחום הקבוצה. אמנם נכון ש"חייך קודמים לחיי חברך" וגם נכון ש"עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת"; אולם "מצות צדקה היא כלפי כל כלל ישראל",... "ואחרי שדאגנו לחיינו ולחיי אנשי עירנו, מגיע התור של החובה כלפי כלל־ישראל". (הרב אבינר, שם, עמ' 345).

אין אנו פטורים, הן כפרטים והן ככלל, מחובת קיום מצות צדקה כלפי אלה שאינם חיים אתנו בקבוצתנו. וגם כאן חייבים לעמוד לנגד עינינו "שני צידי המטבע", הצד הבא לקיים "נתון תתן לו די מחסורו" והצד הבא לעצב את דמות הנותן וחברתו מבחינה אנושית. על חשיבות השמחה שבנתינה אומר בעל ספר העיקרים: "וכן נמצא הכתוב מייעד הגמול על עשיית צדקה בשמחה. אמר 'נתן תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו, **כי בגלל הדבר הזה** יברכך ה' אלקיך וגו'' (דברים טו, י). תלה ברכה ב'ולא ירע לבבך' ולא ב"נתן תתן לו'" (ספר העיקרים, מאמר ג, פרק לג). הקבוצות נותנות צדקה החוצה בדרך כלל (עד כמה שידוע לי) בעין טובה. אולם בצורה ממוסדת וציבור החברים אינו יודע הרבה על כך (אצלנו, בשדה־אליהו, הסדר שנחקבל הוא שנקבע תקציב שנתי בגובה של $1\frac{1}{2}\%$ של הרווח השנתי הנקי. ויש ועדה נבחרת הממונה על החלוקה). החבר שותף, אפוא, במצוה רק בכך שמה שנותנים — מכספי הקבוצה נותנים, כלומר מכספו. (שמעתי שלא בכל מקום קובעים תקציב שנתי לתרומות במסגרת תקציב אחזקת אדם. נראה לי שחשוב שיימצא סעיף זה בתקציב). יש צורך לשתף את החבר בקיום המצוה בצורה יותר ישירה ומוחשית, כדי שאפשר לדבר על קיום המצוה על ידי חבר הקבוצה במלוא המשמעות שצריך לשוות לעניין.

לדעתי, יש ללכת לשם כך בשלוש דרכים: א) לפרסם בקבוצה את פרטי השימוש בתקציב התרומות. ב) להקציב חלק של תקציב זה ליוזמות הבאות מצד החברים. ג) לעודד את החברים להשתתף מתקציבם במפעלי צדקה (בשדה־אליהו התחלנו ללכת בדרכים אלה ונראה לי שזה הכיוון הנכון).

מצות צדקה דורשת פעולה חינוכית, כדי שתיהפך לחלק מהליכות חייו של האדם. **רצוי** שההרגל ייעשה טבע, כדי להתגבר על מכשולי האנוכיות המעכבים. החינוך לצדקה צריך להיות אחד המוקדים של החינוך הקיבוצי, הן בבית והן בבית־הספר. האם תופס החינוך למצות צדקה על־פי משמעותה המלאה של המצוה את

המקום הראוי לו במערכת החינוך הקיבוצי שלנו? אני מטיל ספק בדבר. אמנם אנו משתדלים להפעיל את הילדים במפעלים מיוחדים, כגון לעבוד למען מטרה מסויימת של צדקה, או לפעול בעירות פיתוח וכד'. אינני מזלזל בזה. אולם מסופקני אם יש בכך משום חינוך מכוון לקיום מצות צדקה, אם לא מצטרפת לפעילות זו גם יצירת תשתית אנושית. תשתית זו נרקמת בקשר הבלתי אמצעי בין הנותן והמקבל על יסוד של תחושת חובה מצד הנותן ויחס של קירבה ושל שייכות־מה אצל המקבל; ועל־ידי ההדרכה המתאימה. ההדרכה תהיה מתאימה, לדעתי, **אם היא תציג את תוכן המצוה וגדריה, הן אלה שתופסים כלפי פנים והן אלה שתופסים כלפי חוץ. מעז אני לומר: החינוך הקיבוצי שלנו לא יכול להיות שלם בלי חינוך לחיי קבוצה שיכלול — מלבד החינוך לעבודה יוצרת ולמצוות בכלל — שני תחומים: חינוך למצוות שבין אדם לחברו ובמיוחד למצות צדקה; וחינוך לחיי חברה דימוקראטית, דהיינו מתן כלים בידי דור ההמשך להשתתפות פעילה בגיבוש דעת הציבור ובהכרעותיו ונכונות לקבלת עול התפקידים הציבוריים שהחברה זקוקה להם.**

זהו סימן היכר לאדם המתייחס ברצינות למצוות שבין אדם לחברו ובמיוחד למצות צדקה, שרישומן יהא ניכר בהליכותיו ובמחשבותיו, בראייתו את הזולת ואת החברה, ואת מקומו בתוכה. ומה היא הקבוצה מבחינה אידיאית כיצירה חברתית, אם לא הגשמת מצוות אלה ברוח ובמעשה, עד כמה שיכולתו של האדם מגעת?

זהו, אפוא, האתגר המהותי והסגולי בשביל הקבוצה הדתית.